

Д. І. БЛІФЕЛЬД
(Київ)

ВИСЛА ПЕЧАТКА З БІЛГОРОДКИ

У 1947 р. під час археологічних досліджень древнього Белгорода (с. Білгородка, за 30 км від Києва) знайдена свинцева висла печатка (рис. 1), яка становить чималий інтерес не тільки як унікальна пам'ятка сфрагістики, але й як історичний документ.

Рис. 1. Висла печатка з Білгородки (збільшена в 2 рази).

Північно-західна частина древнього Белгорода з боку р. Ірпеня прорізана глибокими балками, що утворюють ряд мисків з крутими, майже прямовисними схилами. У схилі одного з таких мисків і була виявлена ця печатка.

Печатка знайдена не в культурному шарі, хоч недалеко від місця знахідки збереглися незначні рештки житла XI—XIII ст. ст. Площадка миска прорізана траншеєю військового часу, і можливо, що печатка потрапила на поверхню схилу разом з землею, яку викидали з траншеї. Уважне обстеження стінок траншеї також не виявило ніякого культурного шару.

Висла печатка являє собою круглий диск діаметром $2,5 \times 2,3$ см і товщиною одного краю 0,4 см, другого 0,2 см. У товщі диска є наскрізний отвір для шнура, на якому привішувалась печатка. На одній стороні печатки — зображення святого; на другій — грецький напис. Зображення і напис — у колі з крапок, або, вірніше, з тонкої рельєфної лінії з косою нарізкою.

Напис складається з п'яти рядків. Над ним — чотири крапки, розташовані хрестовидно, з двома горизонтальними клиновидними рисками по боках. Такі ж риски є і по боках останнього рядка напису. На початку напису — чотирикінцевий хрест з трохі розширеними кінцями. Висота літер у першому рядку 0,3 см; у дальших трьох рядках літери зменшуються, досягаючи у четвертому рядку 0,2 см висоти. Єдина уціліла літера останнього рядка має, як і літери першого, 0,3 см висоти.

Напис відтиснутий дуже чітко і прекрасно зберігся. Дещо слабше відтиснулись останні дві літери четвертого рядка, але їх читання як *С* та *І* не викликає сумніву. Останній рядок пошкоджений наскрізним отвором для шнура. Розмір місця вказує, що цей рядок складався з двох літер, з яких збереглась лише одна остання *С*.

У трьох останніх рядках напису читається легко три слова *МЕΓΑΣ ΑΡΧΩΝ ΡΩΣΙ[...]**С*. Це — візантійська передача титулу „великий князь Русі“. Згідно із змістом цієї частини напису, останнє слово повинно стояти у родовому відмінку однини, отже, перша літера останнього рядка, що не збереглась, має бути *Α*, тобто напис повинен читатись *ΜΕΓΑΣ ΑΡΧΩΝ ΡΩΣΙ[Α]**С*.

Літери перших двох рядків, за винятком першої літери другого, читаються також легко: *ΜΕΣΙ[...]**ΛΑΒΟΣ*. Виходячи із змісту розглянутих вище останніх трьох рядків напису, що є візантійською передачею титулу руського великого князя, можна з певністю твердити, що перші два рядки означають ім'я цього великого князя. Ім'я може читатись лише як Мстислав (трохи поісоване візантійською транскрипцією).

Розглянемо цю частину напису докладніше. Друга літера першого рядка *Ε* — цілком законна передача староруського *Б*, через яке писалось слово Мстислав (Мьстислав). Отже, для правильного напису імені Мстислава у першому рядку бракує лише однієї літери *Т*. Другий рядок починається з невиразної літери. Власне кажучи, це не літера, а суцільний кружок; можливо, що літера не відбилась. Але, зважаючи на чіткість усіх літер і самого цього кружка, швидше можна припускати, що ця літера не була закінчена різьб'яром матриці. Якщо вбачати в цьому кружку незакінчену літеру *С*, — напис тоді читався б *ΜΕΣ[Τ]ΙΣΛΑΒΟΣ*.

Але цілком правильна форма цього кружка, його відмінність від характерної, кілька разів повтореної на печатці літери *С*, виключає можливість вбачати в цьому кружку літеру *С*. Можна припускати, що це незакінчена літера *Ο* або *Θ*. Ми вважаємо, що це швидше літера *Θ* і ось з яких міркувань. Як відомо, грецька мова не знає сполучення *С* і *Л*, тому в транскрипції іноземних слів, зокрема слов'янських, у сполученнях *С* і *Л* греки звичайно між цими літерами вставляли *Κ* або *Θ*¹. Особливо цікавий для нас є той факт, що в транскрипції імен

¹ За ці вказівки висловлюємо ширю подяку А. О. Білецькому.

руських князів візантійські письменники X—XIII ст. ст. майже завжди у сполученні *С, Л* вставляли *Θ*.

Незважаючи на відсутність двох літер *Т* і *С*, ми читаємо перші два рядки як ім'я руського князя Мстислава. Така неточність у транскрипції цього імені, якщо припустити, що різьб'яр матриці цієї печатки був грек (про що свідчить грамотність транскрипції грецьких слів) і записав це слово на слух, цілком нормальна. Характерне також начертання *Р* замість *В*, що звичайно для візантійської сфрагістики.

Отже, весь напис на печатці читається так:

МЕС[Т]І
[С](Θ)ΛΑΒΟΣ
ΜΕΓΑΣΑΡ
ΧΩΝΡΩΣΙ
(Α)С¹

Μεσ[τ]ι[σ](θ)λαβος μεγας αρχων Ρωσι(α)с,

тобто — Мстислав великий князь Русі.

На другому боці печатки, що зберігся значно гірше, відбито погруддя святого, зображеного прямолиць, з кучерявим довгим волоссям. Навколо голови — німб з тонкої рельєфної лінії з косою нарізкою. Німб помітний тільки навколо верхньої частини голови. З правого боку німб прорваний трохи нахиленим чотирикінцевим хрестом з розширеними кінцями. Напис зберігся погано. З правого боку помітна крапка, обведена кружальцем; нижче збереглися дві літери *А* і *Г*; ще нижче помітні рештки літери, якої саме — визначити не можна. Але цю частину напису можна, без сумніву, читати як *ΟΑΓΗΟΣ*.

З лівого боку зображення помітні рештки напису з трьох літер, розташованих вертикально у два рядки. У першому рядку — дві літери, в одній з яких можна вбачаги *Ι*. Останній рядок складається лише з однієї літери, яка читається як *Ν*.

Який святий, патрон якого князя зображений на печатці?

Остання літера дає підставу вбачати у зображенні або Іоанна Предтечу, або св. Костянтина.

Іконографія дає підстави припускати, що на печатці зображений Іоанн, хоч у цьому зображенні і немає тієї аскетичної сухості, яка типова для іконографії цього святого.

Але князя Мстислава з хресним іменем Іоанн ми не знаємо. Б. О. Рибаків досить дотепно намагається приписати цю печатку Мстиславу Ізяславичу Волинському, що князував у Києві в 1169—1171 рр., хресне ім'я якого нам невідоме². Але це припущення є сумнівним, бо стилістично печатка не належить до числа тих, якими Б. О. Рибаків аргументує своє припущення. Її треба датувати більш раннім часом, ніж друга половина XII ст.

Якщо ця печатка не належала Мстиславу Ізяславичу, то можна припускати, що вона належала Мстиславу Володимировичу, князю тму-тараханському-чернігівському, хресне ім'я якого було Костянтин. Правда, іконографічні ознаки (відсутність імператорської орнати) не

¹ У прями дужки взяті літери, пропущені у напису; у круглі дужки — літери, що не збереглися, або не зовсім виразно читаються.

² Докладніше про це подано нижче у статті Б. О. Рибаківа.

дозволяють визнати у цьому зображенні святого Костянтина, хоча ми й маємо деякі атрибути (хрест з правого боку), звичайні для іконографії Костянтина.

Та якому б з князів не належала ця печатка, вона викликає певний інтерес і як унікальна пам'ятка сфрагістики, і як певний історичний документ.

Звертає на себе увагу насамперед ім'я князя — Мстислав. Староруські печатки, як відомо, анонімні. „Ми стоїмо, — пише М. П. Лихачов, — перед фатальною стіною: „мирські“ імена князів закривали їх хресні імена“¹, подані часом тільки у зображеннях тезоіменних святих. Це дуже утруднює визначення власників печаток.

Можна відзначити, здається, тільки два приклади з більш-менш ясним натяком на мирське ім'я князя.

Відома група печаток (понад десять) із зображенням св. Андрія Мирликійського і звичайним грецьким написом („господи допоможи...“), що закінчується словом „влад“ або „владо“. М. П. Лихачов датує їх серединою XI ст. і приписує великому князеві Всеволоду-Андрію Ярославичу². Правда, твердження М. П. Лихачова про те, що „владеть“ и „володеть“ стосується одне до одного майже так, як „Влад“ и „Всеволод“³, здається нам мало переконливим.

Другий приклад — печатка дуже великих розмірів, знайдена десь у Києві. На одній стороні цієї печатки зображено св. Миколая Мирликійського, на другій — князя з хрестом у руках. Коло зображення князя помітні літери *СВА*. Цю печатку М. П. Лихачов приписує чернігівському князеві Святославу-Миколі Ольговичу⁴.

Не менш цікава і друга частина напису.

Князівський титул згадується у написах на печатках дуже зрідка. Є таких лише кілька поодиноких випадків: наприклад, грецький напис „Господи помози рабі твої Феофані, архонтисі Росії з роду Музаланів“ на відомій печатці, яка, можливо, належить візантійській аристократці Феофані, дружині князя Олега-Михайла Святославича⁵.

Найцікавіша для нас печатка, знайдена в 1896 р. у с. Левашківці, на Чернігівщині, із зображенням св. Георгія на одній стороні і грецьким написом „Господи помози рабу твоему Георгію архонту“ на другій. Печатка за своїм типом відноситься до X—XI ст. ст. і, як гадає М. П. Лихачов, належить великому князеві Ярославу Володимировичу, з монетами якого вона має багато спільного⁶. Можна, нарешті, відзначити одну з багатьох печаток з ім'ям Василя. Знайдена вона у Києві на Звіринці і відрізняється від інших печаток цієї групи вказівкою на титул Василя. Напис руський: „Господи помози рабу своєму Василю князя руського“. Ця печатка, ймовірно, належала великому князеві Володиміру-Василю Мономаху⁷.

¹ М. П. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, в. 1, Труды музея палеографии, Л., 1928, стр. 86.

² Там же, стр. 146—154.

³ Там же, стр. 154.

⁴ Там же, стр. 118—121.

⁵ Там же, стр. 136—140.

⁶ Там же, стр. 154—156.

⁷ Там же, стр. 109—110.

Ось усі печатки домонгольського часу, які змістом своїх написів можуть бути в якійсь мірі порівняні з нашою печаткою. При цьому слід все ж підкреслити, що тільки ця печатка подає з найбільшою ясністю мирське ім'я князя і з найбільшою повнотою титул великого князя. Цим вона наближається до печаток уже післямонгольських часів з написом: „Великого князя... печать“. Найбільш ранньою з них є печатка великого князя Федора Ростиславича, що привішена до „Смоленской торгової правде“ (список А, 1284 р.) з написом „Велткого князя Федо(ра) печат(ь)“.

З приводу печаток цього типу М. П. Лихачов зазначає, що „ми даремно стали б шукати цей тип в домонгольському періоді. Печатка великого князя Федора Ростиславича — поки що початковий зразок цієї серії сфрагістичних пам'яток“¹.

Написи на печатках у домонгольській Русі мають певну і стандартну форму: „Господи помози рабу твоему...“ (руською або грецькою мовами). Прикликаючи божу поміч, князь виступає, як і личить смиренному християнинові, як звичайний смертний, „раб божий“. Мирське ім'я, а тим більш титул, тут явно не до речі. Тільки дуже зрідка і, видимо, за якихось особливих обставин дехто з князів наважується відступити від загальновизнаної норми і згадує своє мирське ім'я або, свій титул.

Незважаючи на анонімність, печатки домонгольського часу мали цілком офіціальний характер. Їх анонімність не викликала сумніву в приналежності їх тій чи іншій особі і не позбавляла їх юридичної сили в ствердженні справжності документа, скріпленого такою печаткою.

Що ж примусило князя Мстислава так різко порвати з звичайними нормами свого часу і здатись до печатки зовсім іншого типу? Очевидно, в даному разі не було певності, що анонімна печатка зможе ствердити дійсність документа. Інакше кажучи, великокнязівський титул Мстислава не був фактом загальновідомим, загальновизнаним і безсумнівним. Була, очевидно, небезпека, що анонімну печатку князя Мстислава із звичайним стандартним написом „Господи помози“ можуть сприйняти як печатку князя тмутараканського чи чернігівського (якщо вона належить Мстиславу Володимировичу) або ж князя волинського (якщо вона належить Мстиславу Ізяславовичу), але не як печатку великого князя київського. Ясно, що грамота великого князя, скріплена такою печаткою, не мала сили, не вважалася б дійсною.

Таке становище могло скластись в умовах гострої і складної боротьби претендентів на київський великокнязівський стол, коли результати цієї боротьби ще остаточно не визначились. Тільки за таких умов і могла з'явитись ця оригінальна печатка, яка для ствердження справжності документа мала насамперед ствердити справжність високого стану його автора. З другого боку, така печатка могла мати певне значення і як свого роду політична акція, як публічна демонстрація намірів і претензій на великокнязівський стол.

Такі умови могли скластися і за Мстислава Володимировича і за Мстислава Ізяславовича. Правда; за даними літопису, Мстислав Володимирович ніби не домагався київського великокнязівського столу. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне, не обстоюючи належності цієї печатки саме

¹ Н. П. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, в. 1. Труды Музея палеографии, Л. 1928, стр. 22—25.

Мстиславові Володимировичу, висловити кілька зауважень з приводу його боротьби з Ярославом.

Літописні згадки про Мстислава і, зокрема, про його боротьбу з Ярославом дуже стислі й уривчасті, багато в них залишається неясним і незрозумілим.

У братовбивчій боротьбі синів Володимира, що спалахнула після його смерті, Мстислав ніякої участі не брав і був, якщо вірити літопису, цілком байдужим до батьківської спадщини. Лише під 1023 р. літопис несподівано сповіщає: „Поиде Мъстислав на Ярослава с Козары и Касоги“. Це єдина звістка за 1023 р. і до того досить неясна, бо під 1024 р. літопис знову сповіщає, що „Ярослав суше Новгороду, и приде Мъстислав Киеву с Козары и Касоги. Ярослав же суше Новгороде“.

Отже, залишається незрозумілим, чого саме домагався Мстислав і що саме мав на увазі літописець, кажучи: „поиде Мъстислав на Ярослава“.

Дещо докладніше про події 1023 р. оповідає, за невідомими джерелами, Татищев: „Мстислав послав до Ярослава, просячи у нього частини в додаток з уділів братніх, якими він заволодів, і дав йому Ярослав Муром, чим Мстислав не задоволившись почав військо готувати на Ярослава, зібравши своїх, а до того ж Козар і Касог приєднавши, очікував зручного часу“¹. Застереження Карамзіна про те, що „цією звісткою Татищев хотів ствердити, що Тмутаракань знаходиться по сусідству з Муромським князівством“² не можна визнати переконливим. Татищев своє припущення висловив у примітці з приводу інших літописних звісток; при цьому він зовсім не посилається на звістку, занотовану ним під 1023 р. Але, якщо навіть погодитися з міркуванням Карамзіна, то сумнівним залишиться те твердження, що Ярослав пропонував саме Муром, а не те, що Мстислав вимагав частини „братніх уділів“.

Отже, безсумнівно, що з 1023 р. Мстислав стає на шлях активної участі в загальноруських справах, готується до рішучої боротьби за батьківську спадщину і, можливо, мріє про „отний стол“.

Якщо вважати, що події подані в літопису в світлі, сприятливішому для Мстислава, ніж для Ярослава³, то з скупих звісток літопису можна зробити висновок, що Мстислав справді бажав стати великим князем Русі.

У літописному оповіданні Мстислав виступає дуже миролюбним. Коли Мстислав підступив до Києва, то населення не прийняло його („не пріяше его Кіяне“), — і він покійно відступив від міста. Отже, Мстислав мав намір зайняти Київ. Адже ні за чим іншим він не міг прийти до Києва „з Козары и Косоги“, саме тоді, коли Ярослав був у Новгороді.

Після своєї перемоги коло Листвина, Мстислав „виявив рідку великодушність щодо брата“ і запропонував йому Київ, „понеже ти еси

¹ Татищев, История Российская, кн. II, 1713, стр. 102.

² Карамзин, История государства Российского, т. II, СПб., 1892, прим. 26.

³ М. Н. Тихомиров, Происхождение названия „Русь“ и „Русская земля“, „Советская этнография“ № 6—7, М., 1947, стр. 63.

старей брат"¹. Але ж Київ належав Ярославові, перемога коло Листвина ще не вирішувала його долі, оскільки кияни вже раніше висловили своє неприхильне ставлення до Мстислава.

Від чого ж тоді так великодушно відмовляється Мстислав? Зрозуміло, не від великокнязівського столу, який реально йому не належить, а від наміру зайняти його.

Характерно й те, що Ярослав не скористався з цієї „великодушності“ брата і майже два роки відсиджувався у Новгороді. І лише в 1026 р., зібравши „вои многи“, він повернувся до Києва, але не для відновлення боротьби з Мстиславом, як можна було припускати, а для укладання миру з ним на умовах, запропонованих, за літописом, Мстиславом ще коло Листвина. Отже, не зрозуміло, чому Ярослав не погодився на ці умови тоді, коли він зазнав поразки, а погодився на це, тільки зібравши „вои многи“, тобто зміцнивши свої сили.

Літопис тут щось, напевно, не домовив. Можна гадати, що Ярослав або не був впевнений в щирості пропозицій Мстислава і наважився скористатись з них лише спираючись на „вои многи“, або ж пропозиції ці були зроблені лише в 1026 р. з огляду на „вои многи“ Ярослава. В усякому разі, в 1024 р. боротьба не скінчилась і напруження тривало аж до 1026 р.

Отже, якщо до 1023 р. Мстислав був князем тмутараканським, а з 1026 р., аж до смерті, князем чернігівським і титулувати себе великим князем у ці роки не міг, то в період між 1023 і 1026 рр. (коли Мстислав провадив боротьбу з Ярославом, намагаючись зайняти Київ) він міг оголосити себе великим князем, хоча Києва він і не зайняв і реально всликим князем не став.

Смисл напису на білгородській печатці в тому і полягає, що він мав стверджувати великокнязювання Мстислава, яке не було фактичним і загально визнаним.

Слід звернути увагу ще на один факт. Маємо на увазі вже згадану вище печатку Ярослава з позначенням титулу архонта. Знаходження цієї печатки на Чернігівщині дає підставу припускати, що вона належить до часів боротьби Ярослава з Мстиславом і відбиває ту невизначеність становища, що склалось у цій боротьбі.

Вирішивши розпочати боротьбу з Ярославом, який тільки що переміг Святополка з його союзниками, Мстислав повинен був, зрозуміло, добре підготуватись, подбати про сильних союзників і навряд чи міг обмежитись тільки закликком „козарів і косогів“. Можна гадати, що Мстислав намагався збільшити свої сили, включивши до їх складу і сили Наддніпрянщини. І в цьому він, видимо, дечого досяг, — якщо кияни „не прияши“ його, то чернігівці не заперечували проти його приходу, а у Листвинській битві сіверяни прийняли на себе навіть основний удар.

Можна припускати, що в пошуках союзників Мстислав пішов значно далі.

У зв'язку з цим слід, на думку автора, звернути увагу на дві печатки, приписані М. П. Лихачовим Мстиславу Володимировичу.

¹ Карамзин, История государства Российского, т. II, СПб. 1892.

Одна з них (рис. 2) знайдена у 1895 р. у Ступниці коло Самбора (у верхів'ях Дністра) ¹, а друга (рис. 3) у 1836 р. у Києві ². На обох печатках погрудне зображення світської особи в орнаті візантійського імператора без німба з хрестом на довгому древку у правій руці. На звороті — грецький напис: „Господи, допоможи рабу твоему Костянтину“.

Рис. 2. Висла печатка з Ступниці (збільшена в 2 рази).

Рис. 3. Висла печатка з Києва.

Печатка з Києва відома тільки по малюнку, зробленому пером. Малюнок неточний, особливо напис. Художник, очевидно, не зрозумів змісту цього малюнка, можливо, що й зберігся він погано. Незважаючи на це, обидві печатки вражають своєю подібністю не тільки у загальних рисах, але і в окремих деталях. Так, указовий палець правої руки, що тримає древко хреста, на обох печатках відставлений; остання літера першого рядка напису — літера *Ο* на обох печатках не зімкнута. Це дає підставу припускати, що обидві печатки відбиті в одній матриці.

Ступниця, де була знайдена одна із згаданих печаток Мстислава, лежить в стороні від головного шляху, що зв'язував центр Київської держави — Наддніпрянщину з Галицькою землею. Отже, грамота Мстислава, яку скріплювала печатка, знайдена в Ступниці, була відправлена не з Наддніпрянщини і належить, отже, не до часу князювання Мсти-

¹ Н. П. Лихачев, Матеріали для історії візантійської і руської сфрагістики, в. 1, Труды Музея палеографии, Л., 1928, стр. 156—158.

² Там же, стр. 174.

слава у Чернігові. Залишається, таким чином, єдине ймовірне припущення, що грамота відправлена з Тмутаракані. Шлях міг бути такий: Тмутаракань—Березань—Білгород-Дністровський і далі — вверх по Дністру¹.

Якщо грамота, загублена в Ступниці, належить до тмутараканського періоду діяльності Мстислава, то, найімовірніше, саме до часу його виступу на загальноруській політичній арені, до часу приготувань до боротьби з Ярославом. Отже, це був час, коли Мстислав шукав союзників у цій боротьбі. Оскільки Ступниця лежить осторонь від визначних центрів Галицької землі — Перемишля, Звенигорода, Галича, які до того ж на початку XI ст. невідомі, — то можна гадати, що грамота Мстислава надсилалась не в Галицьку землю, а в одну з західноєвропейських країн — Польщу чи Угорщину, коло кордонів яких близько лежить Ступниця. Ці країни вже брали участь у боротьбі Святополка з Ярославом і були завжди готові поживитись коштом міжусобної боротьби на Русі.

Отже, можна припускати, що, сидячи в Тмутаракані, Мстислав не обмежував своїх інтересів тільки Тмутараканню, а жваво цікавився загальноруськими подіями, вступав у зносини з західними державами і був не від того, щоб стати великим князем Русі, — отже, був серйозним противником Ярослава.

Не даремно боротьба між князями Мстиславом і Ярославом тривала три роки і якщо вона закінчилась компромісом, то тільки тому, що розміщення сил сталося так, що Ярослав був змушений погодитись на поділ держави, а Мстислав — задовольнитись половиною її, відмовившись від домагань титулу великого князя.

Д. И. БЛИФЕЛЬД

ВИСЛЯЯ ПЕЧАТЬ ИЗ БЕЛГОРОДКИ

Резюме

В 1947 г. во время археологических исследований древнего Белгорода найдена свинцовая вислая печать (диаметр 2,3 × 2,5 см, толщина 0,2—0,4 см).

На одной стороне печати находится изображение святого и при нем остаток надписи, последняя буква которой читается как *М*. На другой стороне — надпись *МЕСІЮ ЛАВОС МЕГАС АРХОН РОСІАС*, т. е. „Мстислав великий князь Руси“. По своему содержанию (указанию мирского имени и полного титула) надпись исключительна среди сфрагистического материала древней Руси.

Как полагает автор, такая необычная надпись могла появиться только в условиях острой и сложной борьбы претендентов на киевский великокняжеский стол, когда исход борьбы еще не вполне выяснился. Печать, возможно, принадлежит черниговскому князю Мстиславу-Константину Владимировичу.

¹ М. Болтенко, Стародавня руська Березань, Археологія, т. I, К., 1947, стор. 44.